
SZÚCS TAMÁS

A JERUZSÁLEM-KÉRDÉS, AZ UNESCO ÉS A GLOBÁLIS ÖRÖKSÉGPOLITIKA 1968–1999

Jeruzsálem Óvárosa és Falai – a világörökségi lista egyetlen olyan eleme, amely nem tartozik egyértelműen egyetlen államhoz sem, csak annyi áll a megnevezés mellett, hogy „Jordánia által felterjesztve.” Már ez is jelzi, hogy Jeruzsálem a lista egy olyan eleme, amelyet a sztenderd keretek között a nemzetközi örökségvédelem nem képes kezelni. Éppen ezért az elmúlt évtizedben többen is elemezték az UNESCO és Jeruzsálem viszonyát. Dumper és Larkin¹ több tanulmányt is írtak a témáról, de írt a 2010-as évek elején erről elemzést Gfeller,² de Cesari³ és Nazmi⁴ is – a közös a szerzőkben, hogy az UNESCO és Jeruzsálem viszonyát többé vagy kevésbé palesztin nézőpontból mutatják be. Az izraeli szerzők, akik az elmúlt években összefoglaló műveket írtak a jeruzsálemi világörökségről – Reiter,⁵ Greenberg,⁶ Avni és Seligman⁷ – pedig az UNESCO-n belüli történéseket hagyják figyelmen kívül. Ebben a tanulmányban most arra teszünk kísérletet, hogy az eddigi képet árnyaljuk – megmutassuk, hogy nem csak „az UNESCO”, „Izrael” és „a palesztinok” közt volt konfliktus Jeruzsálem ügyében. Az izraeli közélet változásai, illetve az UNESCO-n és a Világörökségi Bizottságon belüli változások éppúgy befolyásolták a Jeruzsálem-ügy alakulását, mint az arab világon belüli örökségpolitikai változások. Jelen cikkemben azt a folyamatot tekintem át, amely megelőzte Izrael csatlakozását a Világörökségi Egyezményhez – a következő tanulmányban pedig azt az időszakot mutatom majd be, amikor Izrael, majd Palesztina is részes állam lett.

A globális konfliktus előtt

Az oszmán korban Jeruzsálem alapvetően arab-muszlim város volt, ahol a 19. századtól növekedett jelentősen a zsidó jelenlét, és jelent meg markánsan a nyugati keresztény befolyás, de a 19. század folyamán a különböző vallási és etnikai csoportok által lakott terek még nem különültek el egymástól teljesen.⁸

---

¹ Dumper–Larkin 2012a, Larkin–Dumper 2009, Dumper 2002

² Gfeller 2013

³ De Cesari 2010

⁴ Nazmi 2020

⁵ Reiter 2013, Reiter 2017

⁶ Greenberg 2009

⁷ Avni–Seligman 2006

⁸ Hasson 2001: 311.

A rabbinikus zsidóság legnagyobb része számára ugyanakkor Jeruzsálem – és a Szentföld úgy általában – távoli, a messiási időket idéző helyszín maradt. A 19. század második felétől megjelenő világi cionizmus számára azonban Jeruzsálem, az ókori zsidó királyság fővárosa a kontinuitás par excellence szimbóluma lett. Már a 30-as évek végén, a brit mandatárius hatóságokkal a későbbi arab és zsidó entitásról szóló viták során kezd el formálódni az a történelmi-földrajzi narratíva, amelyre a későbbi izraeli örökségpolitika épül.⁹ Az államalapítás – 1948 – után a bibliai régészet lett az új állam legitimitációjának egyik legfőbb eszköze. Az Israel Exploration Society éves közgyűlései az ötvenes-hatvanas években igazi nagyközönségi eseménynek számítottak, ahol az ezer résztvevő túlnyomó többsége érdeklődő-műkedvelő volt. Olyan politikusok voltak szenvedélyes gyűjtői a relikviáknak, mint Mose Dajan.¹⁰ Ugyanakkor sem Herzl Tivadar, sem David Ben Gurion nem mutatott különösebb érdeklődést Jeruzsálemnek a szent helyeken kívüli, a zsidó örökséget bizonyító bibliai kor utáni, épített öröksége iránt¹¹ – olyannyira, hogy Ben Gurionban még az óváros falainak elbontása is felmerült.¹² 1967-ben, amikor Jeruzsálem óvárosa – valamint az ókori zsidó királyságok területének nagyobb része – izraeli fennhatóság alá került, az ott meginduló nagyarányú régészeti feltárás célja egyértelműen ennek a cionista paradigmának az igazolása, az ókori és a modern zsidóság közti híd megteremtése volt. El-Haj odáig megy, hogy – az izraeli régészet történetét értékelő munkájában – kijelenti, hogy gyakorlatilag a bibliai kor régészete teremtette meg a (szekuláris) modern Izrael valóságát.¹³ Jeruzsálem – különösen azon belül a Templomhegy – megszerzése ugyanakkor az addig a régészeti kutatások iránt sokkal kevésbé érdeklődő vallásos zsidóság számára is jelentőssé tette a meginduló feltárásokat, éppen azok vallásos jelentősége miatt.¹⁴ Izrael számára tehát Jeruzsálem fontossága nem lehetett kérdéses, és az ország kész koncepcióval fogott neki Jeruzsálem átalakításának, örökségesítésének, ugyanakkor – az új Zsidónegyed felépítésével – modernizációjának. Mindazonáltal Izrael korabeli örökségpolitikai narratívája, az ókori régészeti emlékek preferálása, mitizálása, a történelmi városmagok bontása, modernizálása megfelelt az általános min-tának a térségben.

Ahogy Katz azt bemutatta,¹⁵ 1948 és 1967 között Jordánia hasonló mintát követett az akkor fennhatósága alatt álló Kelet-Jeruzsálemben. A város muszlim és keresztény szent helyeit éppúgy a nemzeti mitológia megteremtésére használták, mint más újonnan alakult arab országok saját emblematisz helyszíneiket. Ugyanakkor mivel Jeruzsálem elvesztette fővárosi funkcióját, a város – szent

⁹ Shapira 1997: 670.

¹⁰ Rosen 2003

¹¹ Galor 2017: 45.

¹² Shalom 2006: 112.

¹³ El-Haj 2002: 33.

¹⁴ Hallote 2002: 89.

¹⁵ Katz 2005

helyeken túli – épített örökségének megóvásával nem különösebben foglalkoztak. Jordánia ebben sem tért el a térség országaitól – az újkori, sőt részben középkori lakónegyedek, hagyományos városmagok a bontható vagy bontandó kategóriába kerültek a térség gyakorlatilag összes államában. A muszlim kor vallásos és világi műemlékei általában kívül estek az újonnan alapuló államok történeti narratívateremtési céljain és a szakemberek érdeklődésén egyaránt. Az újkori épített örökség nem volt identitásképző elem, így Irántól Törökországon át az öböl-monarchiákig a hagyományos életterek általában a modern város-tervezés áldozatául estek. Ugyanakkor a bontási munkálatok gyakran az arab világban is beilleszkedtek a nacionalista narratívába: Aleppó esetében például a hetvenes években bontották le a teljes, egykor zsidók által lakott városrészt,¹⁶ a jordán hatóságok pedig – Izrael tiltakozása ellenére – Jeruzsálemben is elbontották az egykori Zsidónegyedet.¹⁷

Ez a helyzet Kelet-Jeruzsálem izraeli elfoglalása után sem változott. Az izraeli műemléki szabályozás a mandatárius brit műemlékvédelmi kódexen alapult, amely 1700-ban határozta meg a műemléki védelem felső határát,¹⁸ ezzel az ország arab-muszlim épített örökségének túlnyomó többsége elvben a bontható-bontandó kategóriába került. Az izraeli hatóságok pedig alig néhány nappal azután, hogy elfoglalták Jeruzsálem óvárosát, a Templomhegy környékén az úgy nevezett Marokkói Negyedet, illetve két mecsetet is elbontottak, hogy kialakítsák a Siratófal előtti teret,¹⁹ ezzel megkezdték az óváros tudatos – az izraeli narratíva szerinti – átépítését. Ricca ugyan már könyvének bevezetőjében megállapítja, hogy ez „egy etno-nacionalista ideológia eredménye, és nem pusztán egy helyreállítási program, amelynek célja Jeruzsálem egyedi örökségének megőrzése,”²⁰ ugyanakkor ez a térségben és az adott időszakban, láttuk, korántsem egyedi jelenség. Természetesen kivételt képzett a muszlim világ számára kiemelt fontosságú Templomhegy/Haram al-Sarif,²¹ mivel a vallásos természetű műemlékeket – bármely valláshoz is tartoztak – már a mandatárius szabályozás kivette az Antiquities Departement kezéből, Izrael pedig kötelezettséget vállalt a status

¹⁶ UNESCO 1980a

¹⁷ Ricca 2007: 101.

¹⁸ Antiquities Ordinance: „'Antiquity' includes historical monument, and means a) any object, whether movable or immovable or a part of the soil, which has been constructed, shaped, inscribed, erected, excavated or otherwise produced or modified by human agency earlier than the year 1700 A.D., together with any part thereof which has at a later date been added, reconstructed or restored.”

¹⁹ Tibawi 1980: 185.

²⁰ Ricca 2007: 1.

²¹ Haram al-Sarif: A Tiszteletreméltó Szentély a Templomhegyen épült muszlim vallásos épületek gyűjtőneve, amelybe beletartozik az al-Aksza mecset, a Sziklamecset és több hozzájuk kapcsolódó épület. A muszlimok hite szerint innen indult mennyei útjára Mohamed. A 2010-es évek közepétől a palesztin szóhasználatban egyre gyakrabban használják a teljes épületkomplexumra az al-Aksza Komplexum nevet, így szerepel 2014-től a Palesztin Hatóság által kiadott világörökségi jelentésekben is. Mi azonban a teljes időszakban általános Haram al-Sarifot használjuk végig az egyértelműség érdekében.

quo fenntartására.²² Ugyanakkor a Templomhegy/Haram al-Sarif a brit mandátum idején kialakult status quo értelmében a Waqf tulajdonában maradt, amely továbbra is közvetlenül a Jordán Hasemita Királyság irányítása alatt állt.²³ Mivel a városi épített örökség védelmének sem hagyománya, sem megfelelő mintája nem volt, közvetlenül 1967 után a jeruzsálemi palesztin reakció az izraeli térfoglalásra is inkább a politikai ellenállás szókészletét-narratíváját használta, hiszen az ellenállás elsődleges célja a hagyományos tulajdonjog fenntartása, a lakóközösségek egyben tartása, a város etnikai arányainak megőrzése volt. A kialakuló pánarab-pániszlám identitás mellett önállóvá formálódó palesztin identitástudatot pedig jelentős részben maga az Izraellel való konfliktus formálta.²⁴ Jeruzsálem óvárosát – annak épített örökségével – valójában az izraeli megszállás mártírúma tette a palesztin identitás központi elemévé. Ugyanakkor kellett a Haram al-Sarif mint szimbólum és a korban még általános pánarab nacionalista eszmeiség ahhoz, hogy a lokális jellegű, az arab világ általános trendjeitől el nem térő örökséspolitikai gyakorlatból a globális döntéshozókat érintő probléma legyen.

Jeruzsálem a hidegháborús konfliktuszónában

Az ENSZ szinte alapítása óta foglalkozott különböző fórumain Palesztina és Jeruzsálem ügyével – 1967-ig azonban az UNESCO mint szakosított szervezet jobbára²⁵ kívül maradt ezeken a vitákon. Izrael 1949-ben csatlakozott az UNESCO-hoz, és működésének első évtizedeiben annak aktív tagja volt, a kulturális javak védelméről szóló Hágai Konvenciókat is ratifikálta. 1967 után viszont az ENSZ szakosított szervezetei közül az UNESCO lett az, amelyik máig a legtöbbet foglalkozik Jeruzsálem ügyével, és ahol éves rendszerességgel fogadnak el Izraelt elítélő határozatokat. Ez egyértelmű következménye annak, hogy az UNESCO – a többi ENSZ szakosított szervezettel szemben – széles és „politikaérzékeny” tevékenységi körének köszönhetően a hatvanas évek közepétől, ahogy egyre több frissen felszabaduló afrikai és ázsiai ország kapott teljes jogú tagságot, a hidegháborús ideológiai szembenállás egyik terepe lehetett.²⁶ A Szovjetunió és szövetségesei az el nem kötelezett országokkal szövetkezve – kihasználva, hogy az ENSZ Biztonsági Tanácsával szemben itt nem érvényesült a vétőjog – itt tudtak a Nyugatot elítélő határozatokat elfogadtatni. Ehhez azonban – legalább formai szinten – kapcsolódási pontot kellett teremteni az UNESCO tevékenységével. Jeruzsálem kulturális öröksége is azért kerülhetett a figyelem középpontjába, mert az UNESCO volt az a szervezet,

²² Ricca 2007: 112.

²³ El-Haj 1998: 167.

²⁴ Khalidi 1997: 147.

²⁵ Az UNESCO részt vett palesztin oktatási programokban. Wanner 2015: 29.

²⁶ Ghebali 1986, Wells 1987: 3.

ahol jó eséllyel egy kemény hangú határozat megszülethetett. Ebben fontos szerepet játszott az UNESCO-n belül formálódó arab csoport, ez 1962-ben alakult meg, és gyorsan a szervezet egyik legaktívabb regionális csoportjává vált. Így már 1968-ban, közvetlenül az után, hogy a Siratófal előtti tér elbontása megtörtént, határozatot hozott az UNESCO Közgyűlése Jeruzsálem kulturális örökségéről,²⁷ amelyben elítélte Izraelt mint „megszálló hatalmat,” és mint ilyenek megtiltotta az ásatásokat Jeruzsálemben. A szövegezésből egyértelműen látszik, hogy a kritikák nem szakmaiak voltak, hanem politikaiak.²⁸ Nem azt nehezményezték, ahogyan az izraeli hatóságok az ásatásokat megindították, hanem illetéktelennek tekintették azokat.²⁹ Izrael – ahogy az ENSZ cionizmusvitájában is – mint az Egyesült Államok szövetségese, kvázi mint *par excellence* „nyugati” entitás került a többségében szovjet befolyás alatt álló és harmadik világbeli országok céltáblájára.

Dumper és Larkin,³⁰ akik részletesen írnak Jeruzsálem és az UNESCO kapcsolatáról, tanulmányuk bevezetőjében hangsúlyozzák, hogy az UNESCO 1968-ban (majd a határozatok megújításakor is) alapokmányának szellemében járt el, amelyben a kulturális javak védelme hangsúlyosan szerepel, így Jeruzsálem esete összevethető más konfliktusos (világörökségi) helyszínekkel. Maguk a határozatok azonban, amelyeket az UNESCO a hasonló ügyekben hozott, azt mutatják, hogy ez ebben a formában csak korlátozottan igaz. A legkézenfekvőbb párhuzamokat Preah Vihear, a koszovói szerb kolostorok, illetve a Krímben található Tauroszi Khersonészosz jelentik. Cikkükben párhuzamként hozzák fel Tibet esetét is. Ugyanakkor éppen abból a tanulmányból, amelyre hivatkoznak,³¹ egyértelműen látszik, hogy a párhuzam csak a probléma szintjén jelenhet meg, az UNESCO hozzáállásában semmiképpen. Sem Kína szuverenitását nem kérdőjelezi meg Tibet felett, sem a száműzetésben élő tibeti diaszpórát nem tekintik a tibeti kulturális örökség letéteményesének, sőt abban az esetben, amikor a tibetiek nyílt levelet intéztek az UNESCO-hoz a kulturális örökség lerombolása ügyében, nincs adat arra, hogy egyáltalán választ kaptak volna.³² A másik három esetben azonban valós a párhuzam. Bár kétségtelenül ismertségben, globális kulturális jelentőségben egyik sem vetekszik Jeruzsálemmel, de jogi és politikai helyzetükben számos hasonlóság van: a Krím, illetve a koszovói kolostorok esetén az ENSZ által el nem ismert területszerzés, Preah Vihear esetében nemzetközi határkonfliktus érintette a helyszínt. Az UNESCO mindhárom esetben hozott határozatot. Preah Vihear esetében az UNESCO végig mediátori szerepet töltött be a két fél között.³³ Koszovó esetében az UNESCO Executive Boardja javasolta az ország felvételét a teljes jogú

---

²⁷ UNESCO 1968

²⁸ Goy 1976: 425.

²⁹ UNESCO 1969

³⁰ Dumper–Larkin 2012a: 27.

³¹ Shepherd 2006

³² ICT

³³ Robinson 2013

tagok közé,³⁴ azt azonban – a board támogatása ellenére – Palesztinával szemben, orosz és kínai nyomásra nem támogatta a közgyűlés.³⁵ Az UNESCO azóta itt is mediátori szerepre, egyeztetésre és békéltetésre törekszik,³⁶ nem a „naming and shaming”-nek nevezett gyakorlatra, amikor – jogi eszközök híján – a felelős megnevezésével és megszégyenítésével próbálják a szervezetek elejét venni a jogsértéseknek. A Jeruzsálemhez leginkább hasonlatos eset a Krím 2014-es orosz annektálása, illetve az ott elhelyezkedő világörökségi és várományosi helyszínek (Tauroszi Kherszonészosz, Szudak vára stb.) kérdése. Az ezzel kapcsolatos UNESCO-határozat ugyanarra, illetve ugyanolyan jellegű joganyagra (az 1954-es Hágai Egyezményre, illetve az ENSZ BT vonatkozó határozatára) hivatkozik, mint az 1968-as, illetve 1974-es Jeruzsálem-határozat. A szövegezésük azonban teljesen eltérő. A 2016-os Krímmel kapcsolatos határozatban nem is említik név szerint Oroszországot, magáról a Krím annektálásról nem tesznek említést (csak a vonatkozó határozatokra való hivatkozással), és nem fogalmaznak meg saját véleményt a helyzetről, pusztán az ukrán hatóságokra, illetve NGO-kra hivatkoznak.³⁷ Ezzel

---

³⁴ UNESCO 2015

³⁵ Irish 2015

³⁶ Legnér–Stengård é. n.

³⁷ UNESCO 2016: Follow-up of the situation in the Autonomous Republic of Crimea (Ukraine). 200 EX/5 Part I (H) :” ... 12. Under Major Programme IV, the World Heritage Centre continues to monitor the state of conservation of the World Heritage property “Ancient City of Tauric Chersonese and its Chora,” situated in the Autonomous Republic of Crimea (Ukraine). The property has not been reported by UNESCO’s partners, non-governmental organizations or other concerned intergovernmental organizations, including ICOMOS and ICCROM, as facing threats to its Outstanding Universal Value. A number of specific conservation issues had already been identified and assessed when the property was evaluated and inscribed on the World Heritage List in 2013. Further to concerns expressed by the Ukrainian authorities concerning the state of conservation of the World Heritage property and to past decisions of the Executive Board which invited the governing bodies of UNESCO to assess the situation in Ukraine within UNESCO’s field of competence, a state of conservation report was examined by the World Heritage Committee at its 40th session held in Istanbul, from 10 to 20 July, 2016. The Committee, in its Decision 40 COM 7B.62, urged all parties currently concerned with the state of conservation of the property to refrain from any action that.

200 EX/5 Part I (H) would cause damages to the property and to fulfil their obligations under international law by taking all possible measures to protect the property. It further requested the State Party to invite, as soon as the situation allows, a joint World Heritage Centre/Advisory Bodies Reactive Monitoring mission to the property to assess its state of conservation.

Concerns expressed by the Ukrainian authorities regarding damages to the state of conservation of the “Complex of the Sudak Fortress Monuments of the 6th-16th c.”, site included in the Tentative List of Ukraine in 2007, which were caused by a windstorm, are being followed by the secretariat, in consultation with ICOMOS. No specific information has been received by the World Heritage Centre about possible threats relating to other sites included in the Tentative List of Ukraine that are situated in Crimea (Ukraine) – the Bagçesaray Palace of the Crimean Khans; the Trading Posts and Fortifications on Genoese Trade Routes, From the Mediterranean to the Black Sea; the Cultural Landscape of “Cave Towns” of the Crimean Gothia; and the historical surroundings of Crimean Khans’ capital in Bakhchysarai ...”

szemben az 1968-as Jeruzsálemre vonatkozó határozatban (majd azt megismételve 1974-ben és 1978-ban) szó szerint Izraelt a kialakult helyzet „egyetlen felelősének” tekintik, és tényként kezelik az ásatások nemcsak jogellenes, de ártalmas jellegét is, vagyis az UNESCO vezetése kvázi a konfliktus részeseként tekintett magára, és formailag sem törekedett a pártatlanságra, mediátori szerepre. Ehelyett egyfajta szankcionáló szerepet igyekezett felvenni, amelyre azonban – ahogy Dumper és Larkin is megállapítják³⁸ – mint ENSZ szakosított szervezet, a nemzetközi jog korlátai folytán valójában alkalmatlan.

1971-re a helyzet valamelyest változott, Raymond Lemaire személyében egy kiemelkedő műemlékvédelmi szakembert küldtek különmegbízottnak Jeruzsálembe, aki azonban jelentésében nem igazolta a határozatban tényként kezelt ártalmakat, azt írta például, hogy „bizonyos kritikák, amelyek az ásatásokon alkalmazott technikát érintik, alaptalanok”, illetve hogy „[az izraeliek] az Omajjád palota esetében ugyanolyan gonddal jártak el, mint a Herodium esetében.”³⁹ Ezt – azóta – az 1968-69-es Mazar- és Avigad-féle izraeli ásatások célját alapvetően a „nemzeti mitológia” megteremtéséhez kötő szerzők is elismerik.⁴⁰ Az Izraelt elítélő határozatok hangvételükben azonban 1967 és 1978 közt Lemaire terepen elért eredményeit nem tükrözik, sőt egyre keményebbe váltak.⁴¹ Olyannyira, hogy 1974-ben az UNESCO megszakította az együttműködést Izraellel, és – egy külön döntésben – azt sem engedte Izraelnek, hogy csatlakozzon a szervezet európai csoportjához. (Ezt nem sokkal később felülbírálták.) Ezt már a harmadik világgal egyébként szimpatizáló nyugati diplomaták is úgy értékelték, hogy a szervezet szempontjából irreleváns, torz politikai döntés született.⁴² Az 1974-es Lemaire-jelentést ugyanakkor – az Egyesült Államok kérése ellenére⁴³ – ekkor nyilvánosan nem publikálták. (Azóta az interneten már elérhető.) Ezután vontta meg – először – a támogatást az UNESCO-tól az Egyesült Államok, az indoklás egyértelműen a szervezet „Izrael-ellenes elfogultsága” volt.

Dumper és Larkin⁴⁴ és a témát palesztin szempontból feldolgozó szerzők⁴⁵ is ebben a helyzetben „az UNESCO-t” egyetlen entitásként kezelik, pedig már a 1974-es Lemaire-jelentés sorsa, valamint az általa írott további jelentések szövegezése is mutatja, hogy a szervezet közel sem volt egységes.⁴⁶ A feszültség, amely a 21. században – éppen a közel-keleti konfliktusos térséggel kapcsolatban – többször a felszínre tört a politikai érdekeket megjelenítő közgyűlés és a – túlnyomó részt nyugati szakemberek által működtetett – párizsi iroda, illetve

³⁸ Dumper–Larkin 2012a: 35.

³⁹ UNESCO 1974a

⁴⁰ El-Haj 1998: 168.

⁴¹ UNESCO 1974b

⁴² Wells 1987: 3, 19.

⁴³ US Congress 1977

⁴⁴ Dumper–Larkin 2012a: 27.

⁴⁵ Nazmi 2020, Gfeller 2013.

⁴⁶ Brumann–Meskell 2015.

a szakmai tanácsadó testületek (ICOMOS⁴⁷) közt, már a kezdetektől jelen volt. Ezt bizonyítják azok a visszaemlékezések is,⁴⁸ amelyek szerint az amerikai örökségvédelmi szakemberek a hatvanas évek végén, a hetvenes évek elején, pontosan abban az időszakban, amikor az amerikai politikai vezetés és az UNESCO vezetése, különösen M'Bow főigazgató között egyre fagyosabb lett a viszony,⁴⁹ komoly, aktív szerepet játszottak a Világörökségi Egyezmény kidolgozásában. Gérard Bolla, a Világörökségi Egyezmény egyik szövegezője pedig egy 2007-es életútinterjúban úgy emlékezett vissza, hogy a Világörökségi Egyezményben éppen azért biztosítottak nagyobb befolyást a szakmai szervezeteknek, illetve azért írták elő, hogy a bizottságban szakemberek üljenek, mert érzékelték az UNESCO átpolitizálódását, így próbálták elérni, hogy kisebb legyen a politikusok részéről érkező nyomás, és megőrizték az örökségvédelem politikamentes jellegét.⁵⁰ Ezzel – visszaemlékezései szerint – akkor még Amadou-Mahtar M'Bow főigazgató is egyetértett.⁵¹

1978-ban három fontos változás történt. Egyrészt – az arab országok többségének tiltakozása ellenére – aláírták a Camp David-i egyezményt, amely – elvben és hosszú távon – előrevetítette a megszállt területek sorsának rendezését. Másrészt életbe lépett az új izraeli műemlékvédelmi törvény, amely alapján minden régészeti lelet és lelőhely az izraeli állam kezébe került,⁵² amely jelentősen korlátozta volna a megszállt területeken élő palesztinok lehetőségeit is. Ugyanakkor az első jelölésekkel formát öltött a világörökségi rendszer, amely lehetőséget adhatott arra, hogy az arab világ valamilyen módon demonstrálja a szuverenitását Jeruzsálem felett, illetve ebbe bevonja a nemzetközi közösséget is.⁵³

Jeruzsálem felvétele a világörökségi listára pontosan illeszkedik abba a min-tába, amelyet már a Lemaire-jelentés ügyében is láttunk, illetve amely végigkíséri majd a jeruzsálemi világörökség történetét. A térségbeli államok politikai vezetése és a velük szövetséges politikai erők az Amerikai Egyesült Államokban, illetve az arab világban a jeruzsálemi világörökség ügyét tisztán politikai ügynek tekintették, és bármilyen változás ezen erők viszonyában megjelent Világörökségi Bizottság előtt is. A szakmai szervezetek (ICOMOS, Iroda) és – a kilencvenes évektől – az izraeli örökségvédelmi szervek szakmai vezetése viszont igyekezett Jeruzsálemet ugyanúgy kezelni, mint bármely más helyszínt, és tisztán szakmai szempontokat érvényesíteni, amennyire lehet, figyelmen kívül hagyva a hely politikai vonatkozásait.

⁴⁷ Az ICOMOS (Műemlékek és Műemlékhelyszínek Nemzetközi Tanácsa) nemzetközi szakmai civil szervezet, a Világörökségi Egyezmény által meghatározott tanácsadó testületként (advisory body) végzi a leendő kulturális világörökségi helyszínek vizsgálatát, illetve készíti el a rendszeres jelentéseket az állagmegóvás helyzetéről.

⁴⁸ Wanner 2015, Bolla–Batisse 2003.

⁴⁹ Heritage Foundation 1983

⁵⁰ Oral Archives – Bolla

⁵¹ Oral Archives – M'Bow

⁵² Israel Antiquities Law

⁵³ Dumper–Larkin 2012a: 29.

Michael Turner, aki ekkor a jordán dokumentáció készítőivel is kapcsolatban állt, úgy emlékszik, hogy a jordán örökségvédelmi szakemberek már dolgoztak a dokumentáción,⁵⁴ amikor 1980. július végén a Knesszet elfogadta a Jeruzsálem-törvényt, amely Jeruzsálemet „Izrael örökös fővárosának” nyilvánította.⁵⁵ Bár a törvény inkább szimbolikus jelentőségű, és nem jelentett de iure annektálást,⁵⁶ a nemzetközi reakció – különösen arab részről – a teljes elutasítás volt. A Világörökségi Bizottság 4. ülésére Párizsban, alig több, mint egy hónappal a törvény elfogadása után, szeptember elején került sor. A bizottság már ekkor is külön pontban tárgyalta Jeruzsálem ügyét – nem a többi előterjesztéssel együtt –, de nem sikerült egyetértésre jutni. Abban nem volt vita, hogy Jeruzsálem megfelel az Outstanding Universal Value⁵⁷ követelményeinek (bár annak egyértelmű leírása elmaradt),⁵⁸ de formailag nem találták megfelelőnek a jordán felterjesztést, az ICOMOS szerint ugyanis nem volt teljes⁵⁹ a dokumentáció,⁶⁰ így csak a bejegyzési folyamat megkezdéséről döntöttek, a végső döntést a következő ülésre hagyva. Három héttel a Világörökségi Bizottság ülése után került sor az UNESCO 32. Közgyűlésére Belgrádban. A közgyűlés határozatban gyakorlatilag utasította a Világörökségi Bizottságot a gyorsított eljárásra, és – pusztán az izraeli Jeruzsálem-törvényre hivatkozva – szakmai vita nélkül megelőlegezte az „in danger” státuszt is.⁶¹ Így meg sem várták a következő rendes ülést, hanem 1981 szeptemberére – amikorra megfelelő állapotba

---

⁵⁴ Oral Archives – Turner

⁵⁵ Basic Law – Jerusalem

⁵⁶ Lustick 1997

⁵⁷ Kiemelkedő Egyetemes Érték – a világörökségi listára való felkerülés alapfeltétele, hogy a bizottság úgy találja, az adott helyszín nemcsak az illető közösség számára jelent kiemelkedő értéket, hanem az egész emberiségnek. A dokumentációnak szakmai alapon bizonyítania kell, hogy ilyen értékkel rendelkezik a helyszín, és ezt összehasonlító elemzéssel is alá kell támasztani. A Kiemelkedő Egyetemes Érték meglétét a tanácsadó testület jelentésében igazolja. A továbbiakban az UNESCO-ban szokásos angol rövidítéssel OUV-ként hivatkozunk erre.

⁵⁸ A pontos megfogalmazás: „The Committee was in full agreement in appreciating their unique importance in view of the universal values they represent from the religious, historical, architectural and artistic points of view” – ez később vitára adott alkalmat az izraeli és a jordán szervek között, az izraeli Világörökségi Nemzeti Bizottság 2000-es értékelése szerint ez nem felel meg az OUV deklarálásának, a jordán és palesztin értelmezés szerint igen.

⁵⁹ Amennyiben az ICOMOS „incomplete” minősítést ad egy dokumentációra, az nem terjeszthető a bizottság elé.

⁶⁰ UNESCO 1980b

⁶¹ UNESCO 1980c: Resolution 4/14: „Considering that the adoption by Israel of the ‘basic law’ modifying the character and status of the Holy City of Jerusalem is yet another of the many obstructions placed by Israel in the way of Unesco’s continuing efforts to protect the common heritage of mankind... Decides not to recognize the ‘basic law’ and such other actions by Israel that, as a result of this law, seek to alter the character and status of Jerusalem... Recommends that the World Heritage Committee speed up the procedure for including the City of Jerusalem on the ‘World Heritage List’ and that it consider its inclusion on the ‘List of World Heritage in Danger’”.

hozták a jelölési dokumentációt – összehívták a Világörökségi Bizottság első rendkívüli ülését, amelynek egyetlen programpontja Jeruzsálem volt.⁶² Michel Parent, a világörökségi mozgalom alapítója ekkor már nem vállalta a levezető elnöki posztot, amelyet ezért az ausztrál delegátus vett át. Az ügy jelentőségét demonstrálandó számos társszervezet képviselője vett részt megfigyelőként az ülésen. Az amerikai delegátus már az ülés elején felvetette, hogy Izraelnek mint a Jeruzsálemet de facto igazgató országnak legalább megfigyelőként részt kellene vennie az ülésen, ezt azonban az elnök elutasította. A vitában egyetértés mutatkozott a tekintetben, hogy Jeruzsálem óvárosa rendelkezik a megfelelő OUV-val, azaz megfelel a jelölés feltételeinek. Az ICOMOS – és Belgium – szakmai jellegű fenntartásokkal támogatta az ügyet, mivel úgy látták, a jordán előterjesztés csak az újkori – muszlim-oszmán – örökséget írja le, és teljesen figyelmen kívül hagyja a város korábbi történelmét. Az ICOMOS ezért egy kiegészítést is fűzött a dokumentációhoz, mintegy 220 nevesített történelmi jelentőségű épület közül a zsidósággal kapcsolatos épületeket csak ez tartalmazta.⁶³ Arról azonban ismét vita bontakozott ki, hogy Jordániának egyáltalán van-e jogi lehetősége a felterjesztésre, mivel az egyezmény egyértelműen kimondja, hogy a részes állam csak a saját szuverenitása alá tartozó helyszínt jelölhet.⁶⁴ Végül, mivel a szokásos egyhangú döntést nem sikerült elérni, szavazásra került a sor, ahol 14 igen, 1 nem (Egyesült Államok) és 5 tartózkodás (Svájc, Olaszország, Ciprus, Franciaország, Chile) mellett szavazták meg Jeruzsálem felvételét a világörökségi listára. Az egyiptomi küldött megjegyzést is fűzött a döntéshez, amelyben külön kijelenti, hogy Jeruzsálem keleti része elrabolt arab föld.

---

⁶² UNESCO 1981

⁶³ uo. „Addendum to Annex III As recommended by ICOMOS, the following six monuments could be added :

1. The walls of the period of Herod the Great, today incorporated in the perimeter of the Haram al-Sharif and of which the Wailing Wall still remains, and the enormous vaulted substructures now known as the Stables of Solomon.
2. The northern arcature of the portal of Aelia Capitolina, known since the XVIth Century as the «Ecce Homo» Arch. Nowadays incorporated in the choir of the basilica of Our Lady of Zion, near the Second Station of the Via Dolorosa (Way of the Cross), it is one of the rare vestiges of the triumphal arches erected by Emperor Hadrian after the capture of Jerusalem and the foundation of a Roman colony known as Aelia Capitolina.
3. The Ramban Synagogue, built in the Jewish quarter of the Medina, towards the end of the XIVth Century, not far from the Suq el-Hussor (Mat Market).
4. The Ben Zakkai Synagogue, built around 1606 to 1610 in the same area and initially restricted to the principal Jewish community of the town, the »Sephardim«.
5. The Synagogue of Elijah the Prophet, built from 1615 to 1625, with a large dome.
6. Lastly, still in the same area, the Stamboulli Synagogue, the largest of all, built around 1740.”

⁶⁴ uo. „The United States Delegation objected explicitly to the nomination by Jordan as not conforming with the articles of the Convention which provide that the nominating State submit only those sites which are »situated in its territory«, which require that the consent of »the State concerned« be obtained and which require that the nominating State provide an effective plan for the protection and management of the site. This delegation asked other delegations to join in rejecting an impermissible nomination.”

Egy évre rá a nemzetközi környezet tovább polarizálódott. Izrael és az arab országok kapcsolata újabb mélypontra jutott a libanoni háború miatt. Az Egyesült Államok és az UNESCO kapcsolatát pedig már az év közepén tovább terhelte az UNESCO mexikói kulturális világkonferenciája, amelynek állásfoglalását az Egyesült Államok Külügyminisztériuma súlyosan amerikaellenesnek értékelte.⁶⁵ Ilyen nemzetközi légkörben került sor a Világörökségi Bizottság ülésére decemberben Párizsban, ahol Jordánia Jeruzsálemnek a veszélyeztetett („in danger”) világörökségek közé való felvételét javasolta. Mivel a helyszínnel kapcsolatos rendszeres jelentés (továbbiakban az UNESCO által használt néven: state of conservation report/SOC)⁶⁶ nem készült, az ICOMOS a korábbi határozatok alapján támogatta az „in danger” minősítést, amelynek indoklását a jordán delegátus fogalmazta meg: „a vallási épületek lerombolása, a várostervezés általi rombolás, az épületek állagromlása a megfelelő állagmegóvás és a felelős gazdálkodás hiánya miatt és a turizmusnak a műemlékvédelemre gyakorolt romboló hatása.” Egyedül az amerikai delegátus jelezte, hogy egyrészt a jordán delegátus nem csatolt semmiféle dokumentumot, ami igazolná a várostervezés ártalmas hatását, másrészt az elérhető információk – itt nyilván az 1980-as Lemaire-féle jelentésre utalnak – cáfolják, hogy jelentős hiányosságok lennének az állagmegózásban. Mivel ebben az időben hasonló jelentős átalakítások folytak az arab világ városaiban is (Mekka általános rendezési tervét, amely gyakorlatilag a teljes óváros lerontását jelentette, 1985-ben fogadták el⁶⁷), és – mint éppen az UNESCO 2000-ben készült átfogó jelentése jelzi – az állagmegóvás terén az arab régió államai Izraelnél rosszabb helyzetben voltak, egyértelmű, hogy a problémát voltaképp a terület etnikai-demográfiai átalakítása és a szimbolikus térben véghez vitt judaizálás jelentette. Azt azonban, hogy ezek a szimbolikus és politikai kérdések beletartozhatnak-e egy olyan szervezet illetékességi körébe, amely küldetését tekintve apolitikus, és kimondottan az épített örökség védelmére hivatott, csak a brit és amerikai diplomaták kérdőjelezték meg ekkor.⁶⁸ A szavazás során pedig megisméltódott az egy évvel azelőtti szavazás forgatókönyve. Az Egyesült Államok nemmel szavazott, Svájc, Argentína Zaire és Nepál tartózkodott, a többi tagállam megszavazta az „in danger” minősítést.⁶⁹ Jeruzsálem ugyanakkor sajátos helyzetbe került a világörökségi listán belül: önálló elemként került felsorolásra (Jerusalem – site proposed by Jordan), de formailag nem került be egyik regionális csoportba sem, bár „hallgatólagosan” az arab államokhoz sorolták.⁷⁰

Hogy a Jeruzsálem-ügy mennyire egyedi, és a korban a Világörökségi Bizottság általános munkamenetétől teljesen idegen volt, azt jól mutatják

⁶⁵ Murphy 2003: 977.

⁶⁶ UNESCO 1982: Decision 6 COM X.28-35.

⁶⁷ al-Alawi 2015

⁶⁸ Wells 1987: 2.

⁶⁹ UNESCO 1982

⁷⁰ Larkin–Dumper 2009: 17.

a percepciók. Míg a kérdést palesztin szemszögből feldolgozó Gfeller⁷¹ – jordán és palesztin forrásokra hivatkozva – úgy értékeli, hogy a jordán előterjesztés, éppen a Világörökségi Bizottság elvárásai miatt, „szigorúan kulturális jellegű” volt, és „egyáltalán nem fogalmazott meg területi követeléseket”, David Hales, aki az Egyesült Államokat képviselte a Bizottságban, egy későbbi interjújában „gyerekesnek” és „haszontalannak” nevezte a vitát, Raymond Wanner pedig, aki akkor az Egyesült Államok UNESCO-képviselőjén dolgozott, úgy emlékezett vissza, hogy az ülésről kijövő kollégái „politikai cunamiról” és „drámáról” beszéltek.⁷² Az Egyesült Államok 1984-ben ki is vonult az UNESCO-ból, és hivatalosan az indokok között volt a Jeruzsálem-kérdés kezelése is, Wanner azonban az Egyesült Államok és az UNESCO kapcsolatáról írott könyvében olyan levéltári dokumentumokat idéz, amelyek bizonyítják, hogy a kilépést sokkal inkább a M'Bow főigazgatóval való személyes konfliktus váltotta ki.⁷³ Ennyiben pedig helytállónak tűnik Gfeller értékelése, amely szerint a döntés átpolitizálására adott amerikai reakció is politikai jellegű volt. Izrael – ekkor – nem is követte az Egyesült Államokat, és maradt az UNESCO-n belül.

Az enyhülés évtizedei

Jeruzsálem konfliktusos felvétele után a világörökségi listára lassú változás indult meg az UNESCO és Izrael viszonyában.⁷⁴ A térségben ennek elsődleges oka a békefolyamat megindulása volt, amelynek – Jeruzsálem szempontjából – a legfontosabb eleme az 1994-es izraeli–jordán béke, amelyben külön pont foglalkozik a jeruzsálemi szent helyek helyzetével;⁷⁵ valamint az Oslói Megállapodás,⁷⁶ amely

⁷¹ Gfeller 2013

⁷² Oral Archive – Hales

⁷³ Wanner 2015: 45. *Objet: „Rapports entre l'UNESCO et les États Unis,”* September 1, 2000. „The one and only reason that provoked the withdrawal of the United States from UNESCO was the fact that the Director General [Amadou-Mahtar M'Bow] during a meeting with the Ambassador of the United States [Jean Gerard] that took place in mid-June, 1983 insulted the United States. The Ambassador reported on this incident the same day to the Department of State and the White House. Mrs. Gerard was invited to report on this in the beginning of August to the National Security Council presided over in person by President Reagan. Three decisions were taken:

1. The United States would withdraw from UNESCO immediately.

2. They would not blame the Director-General for this action lest they make him into a martyr [this was suggested by Mr. Bush, then Vice President and accepted by the other members of the National Security Council].

3. The Department of State would find substantive reasons to, if not explain, at least justify the government's decision.

4 Memorandum from Dragoljub Najman to Koïchiro Matsuura”

⁷⁴ Dumper–Larkin 2012: 36.

⁷⁵ Israel-Jordan Treaty: “When negotiations on the permanent status will take place, Israel will give priority to the Jordanian historic role in these [Jerusalem] shrines.”

⁷⁶ Oslo Accords: Article V. „It is understood that these negotiations shall cover remaining

Jeruzsálem kérdését a későbbi végleges megállapodásig elnapolta. Ugyanakkor a külső körülmények is jelentősen változtak. A hidegháborús szembenállást felváltotta az enyhülés, majd a szovjet blokk szétesése. Az antiimperialista retorika, amely a hetvenes években és nyolcvanas évek elején uralta az UNESCO-t, – időlegesen – marginalizálódott, és a világ jelentős részén diszkreditálódott. Ezzel – időlegesen – az UNESCO átpolitizáltsága is csökkent. A szervezeten belül is törekedtek a kiegyensúlyozottabb, a nyugattal való konfrontációt feladó politikára. Ennek szimbolikus lépése volt, amikor a gyakran harcosan antiimperialista M'Bow helyére egy konzervatív európai politikust – Federico Mayor Zaragozát – választottak főigazgatónak, aki megértőbbnek mutatkozott a nyugati fenntartásokkal kapcsolatban,⁷⁷ és – bár későbbi interjújában maga is támogatta, hogy az UNESCO politikai döntéseket hozzon – a Közel-Kelet ügyében inkább a közvetítői szerepet gondolta fontosnak.⁷⁸ Ezzel együtt a szervezeten – és a Világörökségi Bizottságon – belül is túlsúlyba került az a szakembergárda, amely nem támogatta az örökségvédelmi kérdések átpolitizálását. Későbbi visszaemlékezések szerint ez volt az az időszak, amikor a Világörökségi Bizottság leginkább az eredeti elképzeléseknek megfelelően, politikamentes szakmai szervezetként működött.⁷⁹ Ugyanakkor – más olvasatban – ez volt az az időszak, amikor a Világörökségi Bizottságban érvényesült a nyugati hegemonia, az Európa-centrikus gondolkodás, és súlyosan aránytalanná vált a helyszínek eloszlása a különböző régiók közt.⁸⁰

A globális politikában beálló változások ugyanakkor a Közel-Keleten azt eredményezték, hogy a nyolcvanas évek felfutása után az arab-muszlim országokban az örökségvédelem iránti érdeklődés minimálisra csökkent. A kilencvenes években zuhant a világörökségi aktivitás a térségben, alig jelöltek új helyszíneket. A meglevők esetében pedig – a 2000-ben készült regionális jelentés adatai alapján – nagyon komoly fenntartásbeli problémák jelentkeztek,⁸¹ sokkal jelentősebbek, mint amilyeneket az Izraelről szóló periodikus országjelentés felsorol.⁸² A történelmi városok pusztulása a legtöbb helyen folytatódott. Más helyeken – például Szaúd-Arábiában – éppen ebben az időszakban indult meg a műemléki jellegű óvárosok tudatos bontása. A térség örökségvédelmi szakembereinek régi gárdája, különösen azok, akik közvetlenül kapcsolatban maradtak az UNESCO-val, viszont beilleszkedtek a szervezetet professzionalizáló légkörbe, rendszeresen vállaltak pozíciókat a Világörökségi Bizottságban. Ez a szakembergárda ugyanakkor egyre kevésbé volt kapcsolatban a saját országán belüli folyamatokkal.⁸³

---

issues, including: Jerusalem, refugees, settlements, security arrangements, borders, relations and cooperation with other neighbours, and other issues of common interest.”

⁷⁷ Wanner 2015: 39.

⁷⁸ Oral Archives – Mayor

⁷⁹ Oral Archives – Bandarin

⁸⁰ Byrne 1991

⁸¹ UNESCO 2000

⁸² UNESCO 2005

⁸³ Hossam Mahdy 2017: 67.

Azt, hogy az arab országok politikai vezetése számára Jeruzsálem világörökségi címe ekkor még nem tűnt szignifikáns jelentőségűnek, jól jelzi, hogy a Jeruzsálemmel kapcsolatos sérelmeiket nem a Világörökségi Bizottságban terjesztették fel, hanem közvetlenül a főigazgatónak. Ezekre válaszul készült a három ún. szinoptikus jelentés a jeruzsálemi kulturális javak helyzetéről és az ott folyó izraeli munkálatokról. A jelentések szintén jelzik a változó környezetet: Az azokban idézett palesztin részről érkező panaszok szövegezése – Izrael mint „megszálló hatalom” stb. – megfelel a hetvenes évek szóhasználatának, a Lemaire által összeállított jelentések azonban ismételten a legtöbb az állagmegóvással és az ásatásokkal kapcsolatos panaszt alaptalannak, az izraeli örökségvédelmi hatóságok munkáját pedig szakmailag megfelelőnek írják le.⁸⁴ Ennek ellenére formális együttműködés az UNESCO és az izraeli örökségvédelmi hatóság (IAA) közt nem volt, így formális „state of conservation report”-ok (továbbiakban SOC)⁸⁵ sem készültek ebben az időszakban. 1990 után az Executive Board közvetlenül intézte a Jeruzsálemmel kapcsolatos ügyeket – ezek azonban továbbra sem kerültek a Világörökségi Bizottság elé.⁸⁶ Lemaire 1997-es halála után 2000-ig az algériai Mounir Bouchenaki, a Világörökségi Központ akkori ideiglenes vezetője helyettesítette őt, és Léon Pressouyre francia művészettörténész, a Sorbonne volt rektorhelyettese tett látogatást Jeruzsálemben. Bár útjára 1999-ben, egy hónappal azután került sor, hogy az izraeli külügyminisztérium megadta az engedélyt a Világörökségi Egyezmény aláírására, de az még nem történt meg hivatalosan. Pressouyre-nak az izraeli hatóságok nem is adtak engedélyt, csupán izraeli szakemberekkel – többek között Michael Turnerrel – találkozott. A főigazgatónak írt jelentésében a jeruzsálemi világörökséget az „urbanizáció foglyának” nevezi, de igyekszik megjeleníteni az izraeli és arab véleményeket is,⁸⁷ ennek ellenére – mivel az izraeli kormány egyetértése nélkül végezte a munkáját – persona non grata lett Izraelben.

Az ő küldetésének kettőssége is jól mutatja, milyen ellentmondásos folyamatok játszódtak le a szűkebben értelmezett térségben ebben az időszakban. Bár a bibliai régészet azt a kiemelt jelentőségét elvesztette, amelyet a hetvenes évek elejéig képviselt, az intézményrendszer nem épült le. Rosen⁸⁸ úgy írja le ezt a folyamatot, hogy az izraeli régészet „felnőtt.” A régészek-történészek új nemzedéke már nem „nemzeti küldetésnek”, hanem tudományos kutatásnak fogta fel a munkáját, sőt az „új történészek”⁸⁹ komolyan megkérdőjelezték a korábbi

⁸⁴ UNESCO 1980d, UNESCO 1983, UNESCO 1987

⁸⁵ A State of Conservation Report a világörökségi rendszerben a tanácsadó testületek (ICOMOS, IUCN) által a helyi örökségvédelmi szervek bevonásával készült rendszeres jelentés, amely az adott – általában veszélyeztetett – világörökségi helyszínen a Kiemelkedő Egyetemes Értéket (OUV) veszélyeztető veszélyforrásokat, illetve a megőrzés érdekében tett erőfeszítéseket írja le.

⁸⁶ Dumper–Larkin 2012b :37.

⁸⁷ UNESCO 1999

⁸⁸ Rosen 2003

⁸⁹ Penslar 2006: 13-25.

évtizedek cionista politikai konszenzusát, a kiépülő nemzetközi kapcsolatokkal a nemzetközi trendek is eljutottak Izraelbe. A régészek új generációja – amelynek legismertebb képviselője Zeev Herzog volt – már nem a közvetlen kapcsolatot kereste a bibliai történet és a régészeti leletek közt, kutatásaikat inkább a szélesebb kontextusú, gazdasági és társadalmi kérdések felé irányították. Ezzel párhuzamosan megjelentek olyan publikációk is, amelyek erős kritikával illették az előző nemzedék – akár Jigael Jadin – munkáját is, szembefordulva a „nemzeti mítoszteremtéssel.”⁹⁰ Simon⁹¹ és Shapira⁹² ezt úgy írja le, hogy a szekuláris cionizmus elvesztette általános nemzeti ideológia jellegét. Ezek a változások beszivárogtak az izraeli örökségvédelem gondolkodásába is, ahol ekkortól a később az UNESCO Világörökségi Nemzeti Bizottságot vezető Michael Turner lett a meghatározó. A kilencvenes évek végén, amikor – visszaemlékezései szerint – elkezdtek dolgozni a várományosi listán, éppen ezért hangsúlyosan kerülték a „nemzeti agendát”, és az összeállításkor a brit és kanadai mintákat vették alapul.⁹³ Szintén Turner visszaemlékezései szerint izraeli örökségvédelmi szakemberek és NGO-k minden évben igyekeztek meggyőzni a Külügyminisztériumot, hogy csatlakozzanak a világörökségi egyezményhez, de ez egészen 1999-ig nem következett be. Akkor is az motiválta az izraeli kormányt, hogy az Oslói Megállapodás alapján 2000-re már valószínűsítették valamiféle palesztin entitás megalakulását, és minden olyan szerződéshez csatlakozni akartak, amelyhez elméletben Palesztina is csatlakozhat.⁹⁴

Palesztin részről ugyanakkor egészen más irányú fejlődés ment végbe: Izrael és a környező arab országok – korábbi – mintájára a régészet, a helyi örökség egyre fontosabb szerepet kapott az identitástudat alakításában. A részint a múlttal kapcsolatos izraeli igényekre és az 1967-ben megszállt területek judaizálására válaszul formálódó palesztin nemzeti mitológiában az ott élő arabok a helyi kánaániták leszármazottaiként jelentek meg, így a preizraelita jebúszik lakta Jeruzsálem képe adódott hozzá az pánarab-pánmuszlim ikonná váló Templomhegyhez,⁹⁵ ezzel párhuzamosan pedig megindultak Jeruzsálem óvárosán belül a sajátos palesztin örökségvédelmi civil szerveződések, amelyek végül a Welfare Organization által kezdeményezett revitalizációs programhoz vezettek a kilencvenes évek közepén.⁹⁶ De Cesari értékelése szerint ugyanakkor a Palesztin Hatóság egyike volt azoknak a „gyenge államoknak” a térségben, ahol a civil szervezetek és az örökségpolitikát meghatározó állami szervek közt nem volt megfelelő az együttműködés.⁹⁷ A régészet professzionalizálódása pedig váratott magára, a szakmunkák – még

⁹⁰ Ben-Yehuda 1996

⁹¹ Simon–Louvish 1999: 236.

⁹² Shapira 2004: 36.

⁹³ Oral Archives – Turner

⁹⁴ Oral Archives – Turner

⁹⁵ Jubeh 2019

⁹⁶ Dumper–Larkin 2012b: 29.

⁹⁷ De Cesari 2010: 315.

a palesztin szerzők szerint is – sokkal inkább politikai propagandának, mint szakmailag megalapozott, a nemzetközi elvárásoknak megfelelő cikkeknek tűntek.⁹⁸ A helyzetet pedig tovább nehezítette, hogy Albert Glock, a palesztin régészetet segítő amerikai professzor 1992-es, máig tisztázatlan meggyilkolása után nem sokkal be is zárták a Birzeit Egyetem régészeti tanszékét, így a politika primátusa megmaradt az örökségvédelemben,⁹⁹ ami azt is jelentette, hogy a palesztin vezetés tudatosan készült arra, hogy az örökségvédelmi agendát felhasználja a politikai harcban. A kilencvenes évek végétől, ahogy a palesztin államiság lehetősége felmerült, elkezdtek külföldi segítséggel dolgozni a leendő várományosi listán.¹⁰⁰ Másrészt viszont megjelentek az első olyan örökségvédelmi és örökségpolitikai szakemberek, részint nyugati egyetemeken végzett és tanító palesztinok, mint Nadja Abu El-Haj, részint a posztkolonialista örökségpolitika iránt elkötelezett nyugatiak, mint Chiara de Cesari vagy Simone Ricca, akik – részben az izraeli „új régészek” segítségével – az izraeli cionista örökségpolitika immár tudományos igényeknek megfelelő kritikáját is megteremtették.¹⁰¹ Ezt mindenképpen segítette az is, hogy a szovjet rendszer összeomlásának ellenére a PFSZ és annak vezetője, Jasszer Arafat megmaradt a harmadik világ szemében a par excellence antikolonialista, antiimperialista ikonnak.

2000-től 2017-ig Izrael részes állama volt a Világörökségi Egyezménynek, 2012-től pedig Palesztina is az lett. A Világörökségi Bizottság éppen ezért az örökségpolitikai harcok egyik fő színterévé vált. A mintázatok azonban, amelyek már az első évtizedekben kialakultak, szinte változatlanok maradtak a huszonegyedik század első két évtizedében is.

Felhasznált források

- Antiquities Ordinance: Antiquities Ordinance of the British Mandate in Palestine 1928 Public Records Office, London: PRO CO 733/159/7,1
- Basic Law: Basic Law – Jerusalem Capital of Israel. <https://www.mfa.gov.il/MFA/MFA-Archive/1980-1989/Pages/Basic%20Law-%20Jerusalem-%20Capital%20of%20Israel.aspx> (Utolsó letöltés: 2022. 01. 08.)
- Heritage Foundation: The Heritage Foundation Backgrounder No. 223 UNESCO, WHERE CULTURE BECOMES PROPAGANDA. <https://www.heritage.org/report/unesco-where-culture-becomes-propaganda> (Utolsó letöltés: 2022. 01. 08.)
- ICT: ICT Urges UNESCO to look into the destruction of Dalai Lama's parents' home in Tibet. <https://savetibet.org/wp-content/uploads/2019/04/Aug-21.pdf> (Utolsó letöltés: 2022. 01. 08.)

⁹⁸ Scham–Yahya 2003: 403.

⁹⁹ Sherrard 2016: 163.

¹⁰⁰ De Cesari 2010

¹⁰¹ Scham–Yahya 2003: 401.

- Israel Antiquities Law: http://www.antiquities.org.il/article_eng.aspx?sec_id=42&subj_id=228 (Utolsó letöltés: 2022. 01. 08.)
- Israel-Jordan Treaty: Treaty of Peace between the State of Israel and the Hashemite Kingdom of Jordan. https://peacemaker.un.org/sites/peacemaker.un.org/files/IL%20JO_941026_PeaceTreatyIsraelJordan.pdf (Utolsó letöltés: 2022. 01. 08.)
- Oral Archives – Bandarin: Oral Archives of the World Heritage Convention, Francesco Bandarin. <https://whc.unesco.org/en/oralarchives/francesco-bandarin> (Utolsó letöltés: 2022. 01. 08.)
- Oral Archives – Bolla: Oral Archives of the World Heritage Convention, Gerard Bolla. <https://whc.unesco.org/en/oralarchives/gerard-bolla/> (Utolsó letöltés: 2022. 01. 08.)
- Oral Archive – Hales: Oral Archives of the World Heritage Convention, David Hales. <https://whc.unesco.org/en/oralarchives/david-hales> (Utolsó letöltés: 2022. 01. 08.)
- Oral Archives – Mayor: Oral Archives of the World Heritage Convention, Federico Mayor. <https://whc.unesco.org/en/oralarchives/federico-mayor> (Utolsó letöltés: 2022. 01. 08.)
- Oral Archives – M'Bow: Oral Archives of the World Heritage Convention, Amadou-Mahtar M'Bow <https://whc.unesco.org/en/oralarchives/amadou-mahtar-mbow> (Utolsó letöltés: 2022. 01. 08.)
- Oral Archives – Turner: Oral Archives of the World Heritage Convention, Michael Turner <https://whc.unesco.org/en/oralarchives/michael-turner> (Utolsó letöltés: 2022. 01. 08.)
- Oslo Accords: Declaration of Principles on Interim Self-Government Arrangements. https://peacemaker.un.org/sites/peacemaker.un.org/files/IL%20PS_930913_DeclarationPrinciplesnterimSelf-Government%28Oslo%20Accords%29.pdf (Utolsó letöltés: 2022. 01. 09.)
- UNESCO 1968: 15th UNESCO General Conference Resolution 15C/RES/3.343 – Jerusalem Cultural heritage. <https://www.un.org/unispal/document/auto-insert-181816/> (Utolsó letöltés: 2022. 01. 06.)
- UNESCO 1969: Resolutions and decisions adopted by the Executive Board at its 83rd session, Decision 83 EX/4.3.1 <http://unesdoc.unesco.org/images/0011/001132/113200E.pdf> (Utolsó letöltés: 2022. 01. 06.)
- UNESCO 1974a: Report by the Director-General in pursuance of 93 EX/Decision 4.5.1 (Jerusalem) Annex, Facts noted and observations made by the director-general's representative for Jerusalem. <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000008590> (Utolsó letöltés: 2022. 01. 06.)
- UNESCO 1974b: 18th UNESCO General Conference Resolution 15C/RES/3.247 – Jerusalem Cultural heritage. <https://www.un.org/unispal/document/auto-insert-199693/> (Utolsó letöltés: 2022. 01. 06.)
- UNESCO 1980a: The Conservation of the old city of Aleppo: Syrian Arab Republic FMR/CC/CH/80/139, PP/1979-80/4/7.6/05/Technical report. <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000042161> (Utolsó letöltés: 2022. 01. 06.)

- UNESCO 1980b: Report of the rapporteur on the fourth session of the World Heritage Committee. <https://whc.unesco.org/archive/1980/cc-80-conf016-10e.pdf> (Utolsó letöltés: 2022. 01. 08.)
- UNESCO 1980c: Records of the General Conference Twenty-first Session. <https://www.aipu-isau-unesco.org/wp-content/uploads/2019/05/Records-of-the-General-Conference-21st-session-Belgrade-23-September-to-28-October-1980-v.-1-Resolutions.pdf> (Utolsó letöltés: 2022. 01. 08.)
- UNESCO 1980d: General Conference Twenty-first Session, Director-General report 21 C/97 (Chap. III) <https://www.un.org/unispal/document/auto-insert-205560/> (Utolsó letöltés: 2022. 01. 08.)
- UNESCO 1981: Report of the rapporteur on the World Heritage Committee, First Extraordinary Session. <https://whc.unesco.org/archive/repext81.htm> (Utolsó letöltés: 2022. 01. 08.)
- UNESCO 1982: Report of the rapporteur on the World Heritage Committee, Sixth Session. <https://whc.unesco.org/archive/1982/clt-82-conf015-8e.pdf> (Utolsó letöltés: 2022. 01. 08.)
- UNESCO 1983: Executive Board Hundred-and-twentieth Session Director-General report 120 EX/14. <https://www.un.org/unispal/document/auto-insert-194677/> (Utolsó letöltés: 2022. 01. 08.)
- UNESCO 1987: Executive Board Hundred and twenty-seventh Session 24 C/15 ANNEX V. <https://unispal.un.org/unispal.nsf/eed216406b50bf6485256ce10072f637/bf2aa72ea4fd8fec852563df005f420d?OpenDocument> (Utolsó letöltés: 2022. 01. 08.)
- UNESCO 1999: General Conference 30th Session 30C/12 Report to Mr Federico Mayor, Director-General of UNESCO on the safeguarding of the urban and monumental heritage of Jerusalem. <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000117454> (Utolsó letöltés: 2022. 01. 09.)
- UNESCO 2000: World heritage Committee Twenty-fourth Session WHC-2000/CONF.204/7 Periodic Reporting: Report on the state of conservation of the World Heritage in the Arab States. <https://whc.unesco.org/archive/2000/whc-00-conf204-7e.pdf> (Utolsó letöltés: 2022. 01. 08.)
- UNESCO 2005: Periodic Reporting Cycle – Israel, Application of the World Heritage Convention by the States Parties. [file:///C:/Users/FH04/Downloads/PR-C1-S1-il-summary%20\(2\).pdf](file:///C:/Users/FH04/Downloads/PR-C1-S1-il-summary%20(2).pdf) (Utolsó letöltés: 2022. 01. 08.)
- UNESCO 2015: Decisions adopted by the Executive Board at its 197th session, Decision 197 EX/43. <https://en.unesco.org/news/unesco-s-preservation-cultural-heritage-kosovo-forefront-unesco-executive-board-recommends> (Utolsó letöltés: 2022. 01. 06.)
- UNESCO 2016: Decisions adopted by the Executive Board at its 200th session PARIS, 29 August 2016. <https://en.unesco.org/system/files/245703e1.pdf> (Utolsó letöltés: 2022. 01. 06.)
- US Congress 1977: United States. Congress. House. Committee on International Relations. Subcommittee on International Operations 1977. <https://www.>

congress.gov/committee/house-foreign-affairs/hfsa00?q=%7B%22congress%22%3A94%7D (Utolsó letöltés: 2022. 01. 06.)

Felhasznált szakirodalom

- al-Alawi, Irfan 2015: Meccahattan. *The Islamic monthly* 2015. 11. <https://www.theislamicmonthly.com/meccahattan/#> (Utolsó letöltés: 2022. 01. 06.)
- Avni, Gideon – Seligman, Jon 2006: Between the Temple Mount/Haram el-Sharif and the Holy Sepulchre: Archaeological Involvement in Jerusalem's Holy Places. *Journal of Mediterranean Archaeology* (19.) doi: 10.1558//jmea.2006.v19i2.259. (Utolsó letöltés: 2022. 01. 06.) <https://doi.org/10.1558//jmea.2006.v19i2.259>
- Ben-Yehuda, N. 1996: *Masada Myth: Collective Memory and Mythmaking in Israel*. <https://books.google.hu/books?id=YoXUXvBUUjgC> (Utolsó letöltés: 2022. 01. 06.)
- Bolla, Gérard – Batisse, Michel 2003: The Invention of „World Heritage”. AFUS, the Association of Former Unesco Staff Members. <https://whc.unesco.org/en/activities/848/> (Utolsó letöltés: 2022. 01. 06.)
- Brumann, C. – Meskell, Lynn 2015: UNESCO and new world orders. https://www.academia.edu/12511580/UNESCO_and_New_World_Orders (Utolsó letöltés: 2022. 01. 06.)
- Byrne, Denis 1991: Western Hegemony in Archaeological Heritage Management. *History and Anthropology* (5.) 269–276. doi: 10.1080/02757206.1991.9960815. (Utolsó letöltés: 2022. 01. 06.) <https://doi.org/10.1080/02757206.1991.9960815>
- De Cesari, Chiara 2010: World heritage and mosaic universalism: A view from Palestine. *Journal of Social Archaeology* (10.) 3. 299–324. <https://doi.org/10.1177/1469605310378336>
- Dumper, Michael 2002: *The Politics of Sacred Space: The Old City of Jerusalem in the Middle East Conflict*. (The politics of sacred space) <https://books.google.hu/books?id=MfTycKFWBGEC> (Utolsó letöltés: 2022. 01. 06.)
- Dumper, Michael – Larkin, Craig 2012a: The politics of heritage and the limitations of international agency in contested cities: A study of the role of UNESCO in Jerusalem's Old City. *Review of International Studies* (38.) doi: 10.1017/S026021051100026X. (Utolsó letöltés: 2022. 01. 06.) <https://doi.org/10.1017/S026021051100026X>
- Dumper, Michael – Larkin, Craig 2012b: The politics of heritage and the limitations of international agency in contested cities: A study of the role of UNESCO in Jerusalem's Old City. *Review of International Studies* (38.) doi: 10.1017/S026021051100026X. (Utolsó letöltés: 2022. 01. 06.) <https://doi.org/10.1017/S026021051100026X>
- El-Haj, Nadia Abu 1998: Translating Truths: Nationalism, the Practice of Archaeology, and the Remaking of Past and Present in Contemporary Jerusalem. *American Ethnologist* (25.) 2. 166–188. <https://doi.org/10.1525/ae.1998.25.2.166>

- El-Haj, Nadia Abu 2002: Producing (Arti) Facts: Archaeology and Power during the British Mandate of Palestine. *Israel Studies* (7.) 2. 33–61.
<https://doi.org/10.2979/ISR.2002.7.2.33>
- Galor, K. 2017: *Finding Jerusalem: Archaeology between Science and Ideology*. <https://books.google.hu/books?id=8lj0DwAAQBAJ> (Utolsó letöltés: 2022. 01. 06.)
<https://doi.org/10.1525/luminos.29>
- Gfeller, Aurélie Elisa 2013: Culture at the crossroad of international politics: UNESCO, World Heritage, and the Holy Land. *Papiers d'actualité/Current Affairs in Perspective: Fondation Pierre du Bois* (3.) http://www.fondation-pierredubois.ch/wp-content/uploads/2009/05/no3_2013_jerusalem-2.pdf (Utolsó letöltés: 2022. 01. 06.)
- Ghebali, Victor-Yves 1986: The „Politicization” of Un Specialized Agencies: The UNESCO SYNDROME. In: *The Nature of United Nations Bureaucracies*. Pitt, D., & Weiss, T.G. (Eds.). (1986). *The Nature of United Nations Bureaucracies (1st ed.)*. Routledge. <https://doi.org/10.4324/9780429313028>.
- Goy, Raymond 1976: La question de Jérusalem à l'UNESCO. *Annuaire Français de Droit International* 420–433. <https://doi.org/10.3406/afdi.1976.1997>
- Greenberg, Raphael 2009: Extreme Exposure: Archaeology in Jerusalem 1967–2007. *Conservation and Management of Archaeological Sites* (11.) 3–4. 262–281. doi:10.1179/175355210X12747818485448. (Utolsó letöltés: 2022. 01. 06.)
<https://doi.org/10.1179/175355210X12747818485448>
- Hallote, Rachel 2002: The Politics of Israeli Archaeology: Between 'Nationalism' and 'Science' in the Age of the Second Republic. *Israel Studies*. 84–116.
<https://doi.org/10.2979/ISR.2002.7.3.84>
- Hasson, Shlomo 2001: Territories and identities in Jerusalem. *GeoJournal* (53.) 3. 311–322. <https://doi.org/10.1023/A:1019546214532>
- Hossam, Mahdy 2017: *Approaches to the conservation of Islamic cities: the case of Cairo*. Selected Readings from ICCROM-ATHAR Number 3 ICCROM. <https://www.iccrom.org/publication/approaches-conservation-islamic-cities-case-cairo> (Utolsó letöltés: 2022. 01. 19.)
- Irish, John 2015: Kosovo fails in bid to gain UNESCO membership. *Reuters* 2015. 09 <https://www.reuters.com/article/us-kosovo-serbia-unesco-idUSKCN0SY1CW20151109> (Utolsó letöltés: 2022. 01. 06.)
- Jubeh, Nazmi 2019: Palestinian Identity and Cultural Heritage. 205–231.
- Katz, K. 2005: *Jordanian Jerusalem: Holy Places and National Spaces*. <https://books.google.hu/books?id=xFyqQgAACAAJ> (Utolsó letöltés: 2022. 01. 06.)
- Khalidi, Rashid 1997: *Palestinian identity the construction of modern national consciousness*. *Palestinian identity the construction of modern national consciousness*. <https://doi.org/10.7312/khal92238>
- Larkin, Craig – Dumper, Michael 2009: UNESCO and Jerusalem: Constraints, Challenges and Opportunities. *Jerusalem Quarterly* (2009.) 39. 16–28.
<https://doi.org/10.1525/jps.2010.XXXIX.1.76>
- Legné, Mattias – Stengård, Malin (é. n.): Post-conflict reconstruction of cultural heritage. *HERITAGE IN WAR* <https://www.heritageinwar.com/single->

- post/2019/10/09/post-conflict-reconstruction-of-cultural-heritage (Utolsó letöltés: 2022. 01. 06.)
- Murphy, Sean D. 2003: United States' Return to UNESCO. *American Journal of International Law* (97.) 4. 977–979. doi: 10.2307/3133698. (Utolsó letöltés: 2022. 01. 06.) <https://doi.org/10.2307/3133698>
- Nazmi, Jubeh 2020: Jerusalem and UNESCO: Between Decisions and Effective Impact." *The Journal of Jerusalem Studies*, (1.) 11–30.
- Penlar, Derek 2006: *Israel in History: The Jewish State in Comparative Perspective*. <https://doi.org/10.4324/9780203961179>
- Reiter, Yitzhak 2013: Narratives of Jerusalem and its Sacred Compound. *Israel Studies* (18.) 115–132. doi: 10.2979/israelstudies.18.2.115. (Utolsó letöltés: 2022. 01. 06.) <https://doi.org/10.2979/israelstudies.18.2.115>
- Reiter, Yitzhak 2017: *The eroding status-quo : power struggles on The Temple Mount*. (Jerusalem Institute for Policy Research 486.) https://jerusalemstitute.org.il/wp-content/uploads/2019/06/PUB_ERODINGSTATUSQUO-2017_eng.pdf (Utolsó letöltés: 2022. 01. 06.)
- Ricca, Simone 2007: *Reinventing Jerusalem: Israel's Reconstruction of the Jewish Quarter After 1967*. (Library of Modern Middle East Studies.) <https://books.google.fr/books?id=Cbd1ALFq9hAC> (Utolsó letöltés: 2022. 01. 06.)
- Robinson, P. 2013: UNESCO and the Preah Vihear Dispute: Challenges Facing Cosmopolitan Minded International Institutions in Dispute Resolution. The American University of Paris. <http://openarchive.icomos.org/id/eprint/1371/> (Utolsó letöltés: 2022. 01. 06.)
- Rosen, Steve 2003: Coming of Age: The Decline of Archaeology in Israeli Identity. <https://in.bgu.ac.il/en/heksherim/2005/Coming-of-Age.pdf> (Utolsó letöltés: 2022. 03. 24.)
- Scham, Sandra Arnold – Yahya, Adel 2003: Heritage and Reconciliation. *Journal of Social Archaeology* (3.) 3. 399–416. doi: 10.1177/14696053030033006. (Utolsó letöltés: 2022. 01. 06.) <https://doi.org/10.1177/14696053030033006>
- Shalom, Z. 2006: *Ben-Gurion's Political Struggles, 1963-1967: A Lion in Winter*. <https://books.google.hu/books?id=d0qRAgAAQBAJ> (Utolsó letöltés: 2022. 01. 06.) <https://doi.org/10.4324/9780203017425>
- Shapira, Anita 2004: The Bible and Israeli Identity. *AJS Review* (28.) 1. 11–41. <https://doi.org/10.1017/S0364009404000030>
- Shepherd, Robert 2006: UNESCO and the politics of cultural heritage in Tibet. *Journal of Contemporary Asia – J CONTEMP ASIA* (36.) 243–257. doi: 10.1080/00472330680000141. (Utolsó letöltés: 2022. 01. 06.) <https://doi.org/10.1080/00472330680000141>
- Sherrard, Brooke 2016: American Biblical Archaeologists and Zionism: How Differing Worldviews on the Interaction of Cultures Affected Scholarly Constructions of the Ancient Past. *Journal of the American Academy of Religion* (84.) 1. 234–259. doi: 10.1093/jaarel/lfv063. (Utolsó letöltés: 2022. 01. 06.) <https://doi.org/10.1093/jaarel/lfv063>

- Simon, Uriel – Louvish, David 1999: The Place of the Bible in Israeli Society: From National „Midrash” to Existential „Peshat”. *Modern Judaism* (19.) 3. 217–239. <https://doi.org/10.1093/mj/19.3.217>
- Tibawi, A. L. 1980: Special Report: The Destruction of an Islamic Heritage in Jerusalem. *Arab Studies Quarterly* (2.) 2. 180–189.
- Wanner, R. E. 2015: *Unesco’s Origins, Achievements, Problems and Promise: An Inside/Outside Perspective from the Us*. (CERC monograph series in comparative and international education and development.) <https://books.google.hu/books?id=qYdJjwEACAAJ> (Utolsó letöltés: 2022. 01. 06.)
- Wells, C. 1987: *United Nations, Unesco and the Politics of Knowledge*. <https://books.google.hu/books?id=XfqwCwAAQBAJ> (Utolsó letöltés: 2022. 01. 06.) <https://doi.org/10.1007/978-1-349-08409-8>